

Микола добігав до райцентру. Околичні вулиці степового райцентру були без хат і дерев — купи цегли, та глини, та уламків.

Миколка біг далі.

На перехресті двох таких мертвих вулиць він зупинився; в який його бік тепер?

Почулася тупотнява, і знизу від ріки висунула голову сіра колона полонених німців.

Вели колону наші хлопці, майже хлопчики, з червоними зірками на сірих шапках, у куфайках, підперезаних брезентовими поясами.

Німецькі руки тягнулися від втоми аж до землі, а замість облич були самі лише очі — від страху.

Але Миколку цікавили не німці. Його цікавили наші. Сухим нервовим поглядом він придивлявся до кожного бій— ця в сірій шапці під червоною зіркою, сподіваючись зустріти кого треба.

Микола забіг колоні у хвіст, обігнув її і знову побіг під гору, але бажаного обличчя не було.

Колона завершила з райцентру в степ, звідки прибіг Миколка, а сам він тим часом, зітерши шапкою піт, побіг на хатки і землянки.

Біля однієї з таких хаток-ліплянок Миколка зупинився. Двоє дітей сиділо під стіною: дівчинка теребила в решеті кукурудзу, а хлопчик, більшенький, дер ту кукурудзу на дертці.

— Здрастуйте! — сказав їм Миколка.

Діти полохливо підняли на Миколку очі, помовчали, а потім дівчинка підхопила решето і щезла в ліплянці. Її братик-млинар, крекчучи, поніс за нею і дертку.

На порозі з'явилася жінка. Руки її по лікті були в глині.

— Тьотю, а де тут у вас базар?

— Хто?

— Базарі

— Я тобі дам базарі Ану, марш звідси! Тільки й дивляться, аби щось украсти! Ото на базар і йдіть, там вас таких тільки й ждуть.

Миколка кинувся тікати.

Перебіг одну вулицю, другу, лапнув себе за груди і став. Став — ні живий ні мертвий. Оглянувся туди-сюди: голо і порожньо навкруги, лише німецький танк обгорілий.

Миколка вискочив на гусеницю, потім на башту, заглянув у відкритий люк і поліз у танк.

Тут він сів і почав діставати з пазухи пачки перев'язаних грошей. Порахувавши пачку до пачки,— татова зарплата з фронту, — Миколка весело зітхнув: двісті тисяч, як є, — заховав гроші і вигулькнув із танка.

Вулицею проїжджав віз, запряжений парою ще добрих коней. На возі, накритому брезентом, сиділи в брезентових плащах двоє дядьків.

Миколка пропустив дядьків, щоб проїхали далі, потім зіскочив із танка і назирці потьопав за ними.

Їхали-бігли недовго: почувся людський гамір, і перед Миколкою відкрився базар.

Миколка обвів його очима і сказав:

— Ого, який великий! — Доторкнувся до пазухи з грішми і полетів униз, на базар,— шапка з голови мало не впала.

А на самому базарі так Миколка вже надивився. Білі свинки морські на руках у безногого дядька біленькими пнсочками витягують записочки із кошика: даси дядькові двадцять рублів, і за ці гроші біла свинка висмикне записочку, а в ній написано, що тобі має бути. Розгортаєш і читаєш:

"Вас ожидає казьонний дом. Але все закінчиться благополучно". Що за "казьонний дом", Миколка не знає, але добре, що "благополучно".

"Тепер поворожу на корову",— думає Миколка і дає дядькові ще двадцять. Миколку обступають закутані хустинами по самі очі тітки і разом з ним уголос по складах читають: "Нет в жізні сщастя".

— Нема, значить, тобі щастя, синочку, та й де воно візьметься при лихій годині,— каже якась тітка над вухом, а сама вже шелестить рублями до безногого дядька.

— Ну, раз нема, то нема,— каже Миколка і йде до перукарні, туди, де милять милом, точать бритви об паски і щетини під бритвами аж цвірінчать, так щетинам голитись не хочеться. І пахне духами, так пахне духами, що і не вилазив би із цієї теплої перукарні, а навіть жив би у ній і з ранку до вечора нюхав би цей золотий запах духів, якби не корова.

— А тобі чого, малий?

— Дядьку, капніть мені духами за шию, а я вам цілу десятку дам.

— Е, ні, десяткою тут не обійдешся.

— Ну, тоді за двадцятку!

— Спершу покажи, бо таких шелихвостів, як ти, вештається тут до чорта.

Миколка відвертається до стіни, дістає з пазухи червону тридцятку і каже:

— Гляньте, що не брешу.

— Тоді йди сюди, я тобі подушу на всі тридцять. От тут-то вже Миколка й злякався: викинув гроші на свинки, викине на духи, а корова?

— Ні, за двадцятку, і край, а десятку давайте здачі.

— Ти дивися який? Скільки ж це тобі?

— На цю осінь до школи...

— Тоді нагинай голову, і буде тобі за двадцятку. Перукар бере зеленого флакона і під регіт дядьків, що під стінами стоять в орденах та медалях, капає холодними духами Миколці на шию.

— Може, ще й під носом?

— Але за двадцятку,— швидко відказує Миколка і вже чує під носом райський запах. Він тягне його у себе, так що пахне аж у горлі і в серці пахне!

Тепер мерщій купувати корову та бігом додому, щоб мати понюхала, а з нею братик і сестричка, щоб знали і вони, які-то духи бувають на світі у перукарні на базарі.

Миколка прожогом вискакує з перукарні і стає: базар великий, людей багато, і де тих корів продають — невідомо. А тут ще духи розпахтілися, і вітер повіяв — пропали духи!

Миколка витягає з кишені вузлик, розв'язує, окрайчик хліба і цибулину кладе до кишені назад, а хустинкою міцно перев'язує шию.

Тепер уже, нарешті! Можна було б і запитати, де продають корів, але як ти його будеш питати, коли ти малий і коли в тебе за пазухою двісті тисяч грошей — ще довідаються та заберуть!

Старців — на кожному кроці: і сліпих, і так покалічених, усяких ворожбитів і циган, а таких, що нічого не продають і не купують,— роями ходять по базару, все може бути!

Миколка вщулює голову в плечі і, як горобець, впурхує поміж куфайок і шинелей, бушлатів, курток, зелених і рудих френчів, піджаків і, видихаючи з-під носа майже уже невловимий пахощ духів, сопе в базарній хвилі в сподіванні, що винесе вона його туди, куди йому треба, його жовті чуні і мамина куфайка обляпались грязюкою по самі вуха.

Нарешті натовп порідшав, і запах духів почав змішуватись із запахом прілої соломи. Миколка побачив корів.

Їх було небагато. Вони стояли в дальньому куті базару, де починались будівлі, і жували своє останнє винесене на базар сіно.

— Та ось де вони! — прошепотів Миколка і зупинився:

бодай винюхати останні рештки духів, аби не пропадали. Хустинку ж на шиї він затягнув ще тугіше і вже хотів було йти до корів, як раптом остовпів: біля крайньої корови, що стояла прив'язана до воза, двоє дядьків їли ковбасу.

Спочатку Миколка не повірив, але коли побачив, як один із них, той, що був у брезентовому плащі, запихає свого червоного носа у торбину і витягає з торбини ще одне кільце ковбаси,— у Миколки потекла під щоками слина, хоча він ніколи ковбаси і не їв, він тільки чув ковбасячий запах, коли їхнім селом проходили німці, чи італійці, чи хто там проходив іще: хіба їх усіх перелічиш ?

Не стало ні духів, ні корів, ні базару від запаху того кілечка!

Боком-боком Миколка почав обходити дядьків, щоб вийти їм у спину і стати проти вітру і так дивитися.

Дядьки ж тим часом не поспішали. Не чути було, про що вони говорили, але говорили вони довго, і той ковбасячий дядько у брезентовому плащі висмикував із-за халяви батого, цв'юхкав ним у повітрі перед носом корови і знову їв ковбасу.

"От як виросту,— думав собі Миколка,— буду їсти ковбасу день і ніч, доки не наїмся і аж доки ці чуні не зношу, а як і зношу, то все одно, мабуть, не наїмся... Але нічого, нічого, не сьогодні-завтра прийде мій батько з війни, то все ще може бути, може, він прийде не з торбиною, а з повним мішком ковбаси, і медалей у нього буде на грудях дзеленчати більше, ніж у вас двох, узятих разом із вашою ковбасою!"

І Миколка вихопив із кишені крайчик хліба з цибулиною, і не зводячи засльозених очей з дядьків, з'їв свій харч як на вогні.

В цю мить увесь базар підняв голови в небо.

Навіть дядьки перестали жувати і позадирали в небо напхаті ковбасою роти: низько над базаром шугонула трійка "яструбків". А за нею ще одна, потім — ще! Вони летіли дуже швидко: видно, когось мали виручати, бо фронт був десь недалеко, за Синюхою.

Миколка навіть помітив у кабіні льотчика — хлопця у шоломі, Миколці начебто здалося, що льотчик махнув йому крилом: мовляв, кому воювати, а кому... а кому корову купувати!

Миколка похолов: ось уже скільки часу він заглядає цим брезентовим дядькам у їхні ковбасячі роти, будь вони неладні, а корова?! А ще дванадцять кілометрів вести її степом додому. А мати ж хвора, не може злізти з печі і думає, де ж це він там на базарі і як.

Тим часом йшлося на післяобіддя, базар знелюднів, і корів лишилося іще менше, ніж було.

Миколка полічив — чотири корови.

Він підійшов поближче до однієї з них і, начебто нічого й нема, почав наслухати, скільки за неї правлять і скільки дають...

Трохи перегода до корови підійшли якийсь чоловік із жінкою. Чоловік одразу почав обмацувати та м'яти коров'яче вим'я, боки, шию.

— І скільки ж дає ваша біленька? — запитав чоловік у власника корови.

— Так як на добру пашу, то до двох відер.

— А скільки ж ви за неї? — поспитала жінка.

— Та так, за чотириста — то можна було б і віддати...

Чотириста тисяч! — Миколка відчув, як його двісті тисяч за пазухою почали холодно ворухнутись, як живі...

Лишилося три корови, і Миколка почала пав своїми жовтими чунями до них.

Але ті дві корови були продані, а третя стояла за возами така, що до неї ніхто і не підходив. Те, що вона була вся геть-чисто чорненька,— півбіди. Миколці навіть сподобалося, що вона вся чорненька і ріжки віночком. Але вона хиталася од вітру і світила ребрами, і вим'я під нею було як маленьке яблучко,— ну просто тобі і не корова, і не коза. Продавала, корову така сама й тіточка: на ній не було навіть куфайки, а лише сірий піджачок з рукавами по лікті та на ногах — одна чуня, а друга калоша, прив'язана до ноги кабелем. Ніс її посинів від березневого вітру, латана-перелатана хустина стовбурчилась на голові, як шпаківня. Під пахвою тіточка тримала віхоть торішньої трави, на лигач і хворостину.

Так вони і трусилися удвох з корівкою на спорожнілому базарі, на сірій землі під сірим небом.

Миколка обійшов корівку раз і вдруге і, оглянувшись, чи нема поблизу людей, швидко прошепотів:

— Тьотю, а скільки ви за неї просите, і так, щоб оддати? У тіточки текли з очей сльози, чи то від вітру, чи хто зна від чого. Не дивлячись на Миколку, дерким від застуди голосом вона проговорила:

— Віддаю за сто п'ятдесят...

— А вона хоч доїться?

— Доїться, три стакани дає на день, але при добрій паші...— Аж тепер тіточка повернула голову в Миколчин бік — хто ж це її все-таки питає?

Миколка стояв від тіточки по той бік корівки, так що вона Миколки не помітила і здивовано оглянулася навколо.

— Тьотю,— Миколка виступив із-за корівки,— мені ще далеко йти, то чи беріть свої гроші, бо не рано ж.

І не встигла тіточка надивуватись, як Миколка присів і до коліна червоними тридцятками відлічив усі сто п'ятдесят тисяч — кожні п'ятдесят тисяч мати .перев'язала йому мотузочком, так що три рази по п'ятдесят — і корова твоя! Ще й п'ятдесят у запасі!

— Нате!

— А звідки ж ти будеш, що тебе самого оце послали?

— Та я тут недалеко, із Кумарів, може, чули, дванадцять кілометрів, а мати хвора на печі та двоє малих, а батька чекаємо з дня на день із війни. Беріть! Беріть і перелічіть самі !

Доки тіточка скоцюрбленими пальцями і сухими губами перелічувала гроші, Миколка ще раз оглянув корівку.

Тепер вона була його, їхня, домашня, і з цієї хвилини корівка сподобалася йому на все життя: вона йому сподобалася так, що навіть де не візьмись духи — і ті знов запахи під носом!

Миколка глянув у темно-голубі корівчині очі і спитав:

— А як тебе звати?

Корівка кліпнула, і в її очах на мить промайнуло щось таке, як ото, бувало, у матері над батьковим листом, що він живий і здоровий.

— Ну, синочку, бери її та веди, та гляди ж її там удома, бо вона була у мене смирененька, не билась, не перебирала. — і тіточка віддала Миколці налигач, хворостину та віхоть сірої торішньої трави.

— Буду йти, бо мені з нею і смеркне...—1, як тільки Миколка взяв налигач, корівка слухняно потьопала за ним по сірій базарній землі у Миколчине село, додому.

Вони відійшли далеченько і вже здалеченька оглянулись:

тіточка стояла на тому ж самому місці і посинілою рукою витирала на очах сльози.

— Тьотю! — гукнув Миколка.— А як же звати її?

— Первінкою звати її, синочку! Первінкою...

Містечком пройшли спокійно. Даремно Миколка понабирав повні кишені каміння від собак. Майже всіх собак у містечку перестріляли німці, інші десь порозбігалися з переляку по лісосмугах та яругах, і коли вийшли з Первінкою за містечко на шлях, Миколка повикидав каміння у болото, щоб легше було йти.

Зо два кілометри від містечка дорога була вимощена і йти було ще так-сяк. Але, як тільки бруківка закінчилась, почалося непроходиме царство болота. Тікаючи, німецькі танки і машини так погризли, погорбили, пом'яли, подушили землю, що йти було неможливо.

Миколка ступав крок, чуня лишалася у болоті, і, доки він висмикував, засмоктувало другу чуню — хоч стань та й плач.

А тут звечоріло просто на очах, і почало ввижатися, наче у покинутих німецьких танках і машинах хтось є.

Первінка тулилась до Миколки і дрібно тремтіла, коли вони поминали постріляних корів, чи коней, чи навіть верблюдів. Німці тікали на чому могли, і, коли коні чи корови не в силі були під ними йти і падали у багнюку, тоді німці їх убивали. Пахло чимось неприємно-солодким. Миколці хотілось затулити носа — руки не вільні: однією рукою він вів Первінку, а другою раз по раз витягав чуні з болота.

Так вони і посувалися вдвох під жерлами танків та гармат, поміж перекинутими машинами, погорілими гарбами і возами.

І тихо та порожньо на шляху і в степу, хоч вий.

Біля машин валялися потрощені мідні скрині з усіляким добром з полотном, з квітчастими рушниками, з хромовими чобітьми, але Миколка знав, що нічого цього чіпати не можна, бо воно заміноване.

Пахло якимись ліками та горілою шерстю.

Смеркало. Смеркало й смеркло.

Первінка ледь тягла ноги, а Миколка ніс уже чуні в руці і йшов у валянках по болоту. Попереду замаячив горб з кам'яним давнім хрестом. Цей горб з кам'яним хрестом мав означати Миколці половину дороги. На небо вийшли зорі, під ногами трохи підмерзло. Вийшов червоний місяць, і танки відразу ж стали більшими, ось-ось неначе загуркочуть і застріляють.

Миколка уже б і побіг додому, якби не пудові ноги набрякли,— мати ж удома не спить і думає: де ж це він? Але ось і половина дороги.

Навіть при місяці видно у кам'яному хресті дірки від куль, але що це? Під хрестом біля згорілої машини стоїть ліжко! Темне широке ліжко з золотими бильцями стоїть під хрестом при дорозі!

По Миколчиній спині сипонуло морозом: ішов уранці на базар — ліжка не було. Хто ж це його поставив за день?

Миколка пильно почав придивлятися до машин, до "тигра", що чорнів за хрестом у кюветі, і до самого ліжка — ніде нікого.

Червоно світить місяць над горбом, і тиша така тиха, аж холодна.

Навшпиньках Миколка підійшов до ліжка — ліжко порожнє, ні подушки на ньому, ні ковдри, самі лише дошки, де-не-де посічені кулями та осколками, та золоті бильця блищать при місяці, як чортові очі.

"Дай, — подумав Миколка,— сяду та відпочину, бо не маю вже сил отак теліпатися, та й Первінці щось треба дати".

Миколка похукав у руки, прив'язав Первінку до ліжка і пішов до "тигра", бо якраз саме там росли найвищі будяки: треба ж було цьому "тигрові" увігнатися в такі добрячі будяки! Миколка нагнувся і зашарудів між лапатими будяками:

під будяками щось росло. Пирій чи ковила — проти місяця не видно. Хоча вони і торішні, але рвати їх важко, сильно вони у землі сидять. Від "тигра" котами чомусь смердить,— от була б та цибулина, що її на базарі з'їв, як би вона зараз пригодилась!

Миколка виніс із будяків оберемок пирію, кинув його перед Первінкою на ліжко.

— Оце з'їси, Первінко, та й підемо далі, а я біля тебе посиджу,— сказав Миколка і сів на ліжко.

Первінка зашелестіла пирієм, а Миколці тим часом хтось почав мастити очі медом. Голова його хилилась на ліжко, згодом він підігнув під

себе ноги і заснув. Ніч стояла біла під місяцем, як молоко у дійниці, і тихо жувала Первінка під хрестом, оточена "тиграми" та "пантерами".

Доївши пізню свою вечерю, Первінка й собі вляглася біля ліжка та й заплющила очі...

Скільки Миколка спав — невідомо, але проснувся він від того, що його хтось гойдає з боку на бік.

Спросоння Миколка вискочив на ліжко з ногами і побачив, як Первінка рветься від ліжка туди й сюди, аж на лигач тріщить, а здоровенний чорний собацюра, врівень з Первінкою, плигає між "тигром" і дорогою і намагається вхопити Первінку за ногу. Вона відхвицькується від нього, як може, очі повні страху — боже ж ти мій!

Миколка схопив відколений снарядом шматок хреста і з усієї сили попудив собацюру по лапах. Але той тільки підскочив і сів на дорозі, весело і задоволене дивлячись на Миколку.

Тоді Миколка відважив підмерзлу грудку, другу, але собацюра то пригинався, то пересідав з місця на місце і знову весело махав хвостом та задоволене повискував.

А навкруги білий-білісінкий день, та й сонце у небі уже височенько, морозець, у Миколки зуб на зуб не потрапляє. Додому, Первінко, мерщій додому, бо що ж там мати?

Миколка натягнув на замерзлі валянки чуні, відв'язав Первінку, ще раз пошпурив у собаку рудим осколком від снаряда і по примерзлих грудках побіг до села.

Пробігли вибалок, Первінка задихалась, задихався і Миколка — хай йому грець! Станемо та відпочинемо. Раптом у небі, де не візьмись,

з'явилися наші і німецькі літаки. Одні з заходу, другі зі сходу. І тих і тих було так багато, що їхнім крилам не вистачало неба.

Вдарилися вони над Миколчиною головою в одну мить, і годі вже було про що й думати.

Німецькі бомбардувальники змушені були скинути бомби в порожній степ і тікати.

Степ, де щойно пройшли Миколка з Первінкою, закипів від бомб, як смола в казані.

Бомби падали одна на одну, бо їм не вистачало місця. Де і як сховався Миколка з Первінкою, видно не було, видні були вогонь і дим, та чути надірваний голос повітря.

Все скінчилося раптово, як і почалося: щезли літаки, і лише вирви в землі здивовано-тихо задивились у небо. Миколка з Первінкою вилізли з воронки.

Коли глянь — собацюра теж сідає збоку від них, як нічого н не було. Сидить, грає хвостом у реп'яхах і дивиться. Дивиться, собача душа, відгодований на зайцях та на куріпках.

А бодай ти здох!

Миколка пошукав очима камінця якого чи грудку, але пагорб сірів далеко і чисто, ледь викльовувалась молода трава.

Миколка нагнувся, ущипнув маленький блідо-зелений листочок, спробував на зуб — кислий! Щавель! Він!

Миколка наскуб листочків, за щоками терпко взялося кислим — невже так рано щавель? Треба запам'ятати місце і сьогодні ж прийти з корзиною — сіль, слава богу, удома є, вода у криниці є, щавлю принесу — от тобі і їжа. Перша весняна їжа! Миколка понапихав щавлю у кишені, за пазуху, де тепло лежали п'ятдесят невитрачених тисяч, і сказав Первінці:

— Тепер ми з тобою, Первінко, на ногах. Вода у криниці є, сіль є, і щавель маємо! — і Миколка підніс Первінці жменю щавлю, жменю з'їв сам.— Ходім!

Собацюра, що влігся неподалечку від них і жовтими вологими очима радісно блищав на Миколку, коли той говорив з Первінкою, встав і собі.

— Ти що, приبلудо,— гукнув до собаки Миколка,— ув'язався за нами? Нема тобі що робити? Вигналося здоровило таке, одним своїм видом кого хоч злякаєш.

Собака зрозумів, що Миколка звертається до нього, і раптом перекрутився на одному місці, присів, підскачив і погнав щодуху навколо Миколки з Первінкою — колами колами, трьох зайців вигнав, але не побіг за ними, встигне іншим разом!

Собака вискочив на пагорб і зупинився. Якусь мить він мовчки так і стояв, вдивляючись у дорогу до села. Щось він там побачив на дорозі, бо розтулив свою пащеку і загавкав. Голос у нього був як у танка.

Первінка з несподіванки аж присіла. А собака гримкотів своїм голосовим страхіттям, і кожен гавкіт його виривався із горла, як снаряд. Таким голосом можна було загавкати і до неба!

Собака гавкав і оглядався на Миколку.

Дорогою від села йшов якийсь чоловік. Він був ще далеко, але по тому, як він йшов, припадаючи на ліву ногу, Миколка впізнав його: це був їхній сусід дід Рятушняк.

— Перестань гавкати,— сказав Миколка собаці.— Це дід Рятушняк. Як будеш на нього гавкати, то він тобі ще й лупки дасть. Він тобі не я. Ану перестань !

Собака ображено пришкулився на Миколку, але гавкати перестав, відбіг далі вбік і приліг за перекотиполем.

— Діду!— крикнув Миколка.— Це я! Це ми з Первінкою додому йдемо!

— Де ж це ти був цілий божий день і ніч?

— Та ви ж бачите — дорога яка? А тут ще Первінка йти не може. Гляньте, яка тепер буде Первінка у нас!

—Дід Рятушняк почухав Первінці за вухом, присів, подивився на вим'я, нічого Миколці не сказав, а тільки спитав:

— І скільки ж ти за неї дав?

— Сто п'ятдесят тисяч... А були й по чотириста!

— Ну то чого ж,— сказав дід.— Тоді вона, може, цих грошей і стоїть... Ходім додому, там мати місця собі не знайде.

— Батька часом нема?

— Батька нема, але Петро Радзієвський учора на станції був, то каже, що вже ідуть ешелони і все з такими, яких повідпускали додому,— сказав дід.

— Діду, а може, батько додому і не прийде?

— Як то не прийде?

— Ну, вб'ють його німці, та й усе.

— Не вб'ють... О, а звідки ж оцей козарлюга? — Дід побачив собаку.

— Та причепився по дорозі вночі. Первінку хотів було з'їсти, так я його каменем... Гляньте, діду, якого я щавлю нарвав!

Дід узяв листочок, пожував і спитав:

— Де?

— А ось у ярку.

— У якому? У цьому ярку?

— Тільки отам оно під тим боком.

— Заведемо корову та прийдемо. Щось рано щавель пішов, але, може, воно й на краще...

— Діду, а понюхайте у мене за шиєю!—Миколка хутко розв'язав на шиї хустку.

— Що ж там у тебе має пахнути?

— А ви понюхайте!

Дід нагнувся, встромив свої руді вуса в Миколчину шию, довго внюхувався, а потім сказав:

— Чимось пахне, але чорт його знає чим.

— Ні, ви, діду, внюхайтесь добре! Дід знову нагнув жовту, як суха макова головка, свою голову, щось довго мимрив і закашлявся:

— Чимось пахне, чорт його знає чим, але чимось при— ємним.

— У перукарні на базарі за двадцятку!

— Може, й духи, але за двадцятку... Я б не дав. Миколка обв'язав хустинкою шию:

— А я дав!..

Підходили до Миколчиної напівзгорілої хати. Хата стояла на рівному місці в обгорілому садку, з обгорілим сараєм. Лишилися подряпані котами білі вугли, та двоє вікон лиши— лось із десяти. Хата була велика, бо татів ще дід, як мати казала, на Бузі козакував і, козакуючи, сотворив цю хату своїм дітям. А дітей у татового діда бігало, як пшона.

Посеред двору чорніла криниця з пригорілим журавлем, і дід Рятушняк сказав:

— Коли б доброго сухостою знайти та журавель замінити. Але де ти його в чорта знайдеш, коли самому нічим у хаті розпалити.

І дід, і всі люди вже потроху допалювали у печах стріхи зі своїх хат, а в кого хати були попалені німцями, так у тих в землянках зимувала зима.

Правда, хто був здоровіший та молодший, той носив в'язками курай із степу, а хто старіший та недужий?

Отак і дерли свої стріхи та в піч кидали, щоб хоча душу нагріти.

— Діду, ведіть Первінку у сарай, а я заразі — прошепотів Миколка і навшпиньках відчинив двері сінешні, двері хатні, тихо підійшов до печі.

Вкрита батьковим давнім піджаком, мати лежала скраю печі і дивилася в стелю.

— Мамо! — крикнув Миколка.

Але йому лише здалося, що він крикнув. Він не крикнув, як того йому хотілося, а якось прошелестів сухим язиком, бо слова неначе піском пересипалися.

— Мамо, я купив корову! Дід Рятушняк у сарай повіі Первінкою звати.

Мати здригнулася і повільно повернула до Миколки своє хворе обличчя.

Від стіни випірнули голівки Миколчиних брата і сестрички і в один голос залепетали:

— Наш Миколка корову купиві Наш Миколка корову купив!

— Я її ще вчора купив, але ж ти знаєш, мамо, дорога яка, і чуні розклеїлися, а тут ще ніч...

— Так ти що — і ночував у степу?

— Ночував. Трохи був змерз, але на ранок сонце зійшло, і тут, бачу, дід Рятушняк іде. І ще, мамо, дивись, п'ятдесят тисяч лишилось, і дивись, якого я щавлю нарваві У ярку, як до нас ото на половині дороги! Ми з дідом Рятушняком тепер будемо корзинами носити його!

— А ти ж хоч їв що-небу дь?

— Їв. Щавель їв. І Первінка їла. Тепер ми будемо корзи— нами носити його. А як прийде батько, то й з батьком! З щав— лем ми вже не пропадемо!

— А яка ж вона з себе? — тихо спитала в Миколки мати.

— Чорненька. На весь базар вона одна така тільки й була. І роги віночком. Три стакани на день дає. І не б'ється.

Миколка витрусив на лежанку щавель, виклав гроші, став на лежанку коліньми, розв'язав на шиї хустину і сказав:

— Мамо, а понюхайте у мене за шиєю — чим пахне?

Мати пригорнула Миколку ближче до себе.

Миколка відчув гарячий спечений подих маминих губ.

— Ну, мамо, кажіть! Кажіть! Чим пахне?

— Де ж це ти, синочку, такими гарними духами напахтився?

— У перукарні на базарі за двадцятку!

— Миколко, дай і нам понюхати! — потягнули шиї через маму братик і сестричка і своїми холодними носиками ви— нюхували б Миколчине щастя і до вечора, якби в хату не зайшов дід Рятушняк.

— З молоком вас, Маріє, у вашій хаті!

— Так пішли здоїмо! — сплигнув Миколка з лежанки.

— Здоїмо то здоїмо, а чим годувати будемо? Чим же, Маріє, ми її годувати будемо?

— Так трава ж скоро буде, діду! — вигукнув Миколка.

— Доки до тієї трави — ще не один раз можна буде ноги витягнути,— сказав дід і знову звернувся до матері: — У мене, Маріє, є така думка: поки на моїй хаті лишилося ще трохи стріхи, то яхай вона цю стріху поки що їсть — ви колись віддасте.

— А чи ж буде вона тую стріху їсти? — запитала мати.

— Буде їсти ще й дякуватиме. Сокирою посічу, теплою водою скроплю—ще й дякуватиме, як на Великдень.

Знадвору почувся гамір.

Миколка виглянув у вікно: у їхніх воротах стояло душ десятеро жінок з порожніми відрами, і деякі коромислами показували на Миколчину криницю.

Оскільки криниці по всьому кутку були замулені, нікому було їх чистити, то жінки ходили по воду у Миколчин двір, до Миколчиної криниці, яку вичистив ще при німцях дід Рятушняк.

Жінки приходили до криниці і по два, а то й по три рази на день, скільки кому треба, а зараз збилися у воротах і топчуться.

— Що там таке? — Дід Рятушняк підійшов до вікна і собі.

— Зараз узнаю,— Миколка вибіг на подвір'я. Біля криниці лежав отой самий степовий собацюра і, лед—ве котра з жінок наближалась з відрами до криниці, шкірив зуби й гарчав.

У першу мить Миколка чомусь навіть зрадів, що побачив знову його вже біля своєї хати. Але від того, що собака самовільно призначив себе господарем їхнього подвір'я, влігся біля криниці та ще й людей не пускає, Миколка по— шукав очима грудки чи палиці.

— Ах ти ж, прибуду чортова, ану геть від криниці, щоб і духу твого тут не було чути!

Як добрим ціпом, собака гепнув хвостом по землі, знехочу встав і, так стоячи і нікуди не тікаючи, сумно дивився на Миколку.

Вони були майже одного зросту і так дивилися одне одному в очі.

Раптом собака висолопив червоного як жар язика, і не встиг Миколка опам'ятатися, як він лизнув його в щоку.

Миколка розгубився. Він оглянувся на діда Рятушняка, на жінок — ти диви, він ще й лижеться! — швидко витер долонею лизок і сказав:

— Так от що: якщо ти ще будеш мені й лизатися, то я тебе зовсім од хати відпроваджу. А поки що йди лягай біля сарая, стережи Первінку і дай людям набрати води. Зрозумів? А поскільки я не знаю, як тебе звати, а називати тебе вже пізно, бо ти вже здоровий, то я буду так тебе і називати—Собакою. От. Пішли.

Похиливши голову. Собака пішов за Миколкою до сарая, ліг біля дверей, а Миколка взяв драбину і поніс її з дідом Рятушняком дерти для Первінки останні клапті стріхи...

Минали дні, і Первінка з'їла всю вулицю за якийсь там тиждень, чесно віддаючи свої три стакани молока.

Хату діда Рятушняка Первіика з'їла за два дні. Бо тої хати не було що їсти — лише на причілку висіла жменя житньої соломи, і то такої старої, ще старішої за діда.

Її навіть не хотіли вже й миші.

Але дід акуратно ту солому посік, полив теплою водою і сказав Первінці:

. — Дивись, ще й висівками трушу! — Дід висипав у тавик жменю висівок.—їж на здоров'я. А пахне як, сам би їв!

Первінка з задоволенням схилилася над тазиком, а дід узяв білу німецьку алюмінієву літрову кружку і заходився доїти.

Миколка сів напроти Первінки і слухав голос молока.

Таким щасливим Миколка ще не був ніколи — тонке дзюркотіння молока сповняло його душу небесною мелодією.

З порога сарая Собака — і той дивився на Миколку такими радісними очима, що не зміг втерпіти: встав і почав ганяти чогось по подвір'ю.

— Діду!

— Га?

— От і нема й вашої хати, і Кваснячиної нема. Доїдаємо хату Коцюбенків. А далі що?

— А Пухленкова?

— Нема. Згоріла. Згоріла і Садкова, і Чоборя. Нема вже у нашому ряду жодної.

— Щось придумаємо! — сказав дід, встав, понюхав моло— ко, дав понюхати Миколці.— Піду сьогодні на той куток до брата, у нього не хата, а ціла скирта!

— Діду, буду я цієї ночі та ночувати біля Первінки. Бо тої ночі ввесь час щось ходило та гупало коло сарая. Я вже наслухав-наслухав, а воно ходить та гупає, а воно ходить та гупає! А замок же у нас нікудишній!

— А собака?

— А хто його знає, де він був. Десь, видко, ходив, по зайців, мабуть. Треба ж і йому чимось та харчуватися... Поштальйонша йде! — гостро скрикнув Миколка і вибіг до воріт.

Листоноша, тітка Васирина, йшла через вигін до Миколчиної вулиці, її помітили відразу ж усі хати і землянки.

Жінки і діти попритулялися до шибок, не зводячи тривожних очей з тітки Васирина: у який двір найперше заверне вона?

Тітка Васирина завершила до Коцюбенків.

Довго вона щось не виходила звідти, від Коцюбенків, де п'ятеро дітей і тітка Коцюбенчиха...

Миколка злякано позирав на діда Рятушняка, і тихо було у всіх хатах та землянках.

І раптом — закричала тітка Коцюбенчиха...

Заплакали діти її, а вона чомусь вибігла на вулицю, на вигін, підняла руки туди, в сторону війни, і заголосила:

— Ой діти, ви ж мої сироти, і де ж ти, господарю мій! Тітка Васирина і ще хтось повели попід руки Коцюбенкову вдову до хати, але голос її ще плакав:

— І до кого ж тепер та ви, сироти, та мої ви дрібнесенькі, до кого ж тепер мені з вами прихилитися? А ти ж то говорив мені, а ти ж то і не думав сам десь погинути, дітей покидати та мене з ними, із дрібними на світі лишати...

— Нема Коцюбенка,— сказав дід Рятушняк,— добрий чоловік був, а робив як, а співав... А тут ходиш по світу, ї порошня вже з тебе сиплеться, і нікому ти вже не треба, а живеш — не кличе бог, от тобі і все...

— Діду, до нас іде,— прошепотів Миколка і злякано оглянувся на двері, на вікна, де лежала мати.

Тітка Васирина йшла повільно, дивилася, як завжди, в землю, бо щодня змушена була приносити людям більше горя, ніж радості.

Миколка зіщулився, наче люто змерз, і вже те дивився на тітку, а дивився десь наче позад себе.

Миколка чекав, Миколка вже приготувався, що ось тітка Васирина підійде, мовчки постоїть, вийме із сумки похоронну і тяжко скаже: "Нема вже в тебе, синочку, батька..."

— Нема вам, синочку, нічого на цей раз,— раптом каже тітка Васирина і йде далі.

Миколка як був, так і сів на камінь. Посидів довгенько, доки розвиднілося в голові і доки не почулося згори їхньої вулиці ще одне чиєсь удовине голосіння.

— Діду, несіть Коцюбенкам молоко, а я пішов у степ. Пошукаю мишачі купки.

— Ти думаєш, миші тебе ждуть? Та поїли вони за зиму все, чим запаслись.

— Поїли? А може, й не поїли... Піду туди, за Розкопану могилу, де торік просо було.

— Іди, тільки на міні не підірвись.

Кому-кому, а Собаці тільки цього й треба було! Швиденько напився з калюжі води і рвонув! Він виривався наперед Миколки далеко аж за вигін, а потім летів до нього назад і якийсь час ішов спокійно поруч, аж доки на його ніс не падав дикий запах звіра чи птиці.

Тоді він на мить зупинявся і дуже серйозно, по-хазяй ському поводив носом у тому напрямку, обережно зупиняв ніс, ще раз втягував у себе той запах і включав першу собачу швидкість — не йшов, а плив, стелився над землею,

Не оглядаючись нікуди, неначе від звіра і до його собачого носа була протягнута пряма-прямісінька струна, нікому не видима, а видима лише йому, і він ішов по ній, як і належить іти по струні.

В такі моменти Миколка зупинявся, аби не зашкодити чотириноному мисливцеві своїм необережним кроком.

Собака ліг на землю... Не ліг, а опустився на неї, як пух, як павутинка, дарма що важив добрих два пуди...

Зараз буде стрибок...

Стрибок!!!

В самого Миколки всередині щось тьохнуло, так стрибонув Собака.

Щось фуркнуло з-під його носа, а Собака так і продовжував лежати на землі, наче він не міг з неї встати, наче увігнався він лапами в землю по самий живіт.

Собака якийсь час непорушно дивився вслід куріпці, аж доки не зникла вона в сірому просторі, а потім повільно і винувато повернув до Миколки свою голову з двома пір'ї. нами від куріпчиного хвоста в зубах.

— Ось тобі й маєш,— сказав йому Миколка,— а ще кажеш! Хто ж так плигає на куріпку? Що вона тобі — вовк? Краще шукай мишачі купи. Вони не бігають і не літають. Шукай.— і Миколка сам став обдивлятися навкруги.

Незабаром проминули Розкопану могилу і вийшли на торішне просовище.

Біля могили росла одненька груша-дичка, і Миколка помітив на ній з десяток торішніх покоцюрблених грушеняток. Не гаючи часу, він поліз на дичку.

Груша була колюча, як мороз, і лізти на неї — не мед. Та й грушенята висіли на верхів'ї.

Собака стояв під грушею біля млинка і не зводив з Миколки здивованих очей.

Миколка позривав грушки в кишеню, одну з'їв сам,— була вона бляшана якась, але грушевий дух ще трохи жев— рів у ній,— одну кинув Собаці.

Той негайно зловив її в повітрі, пожував-пожував та й виплюнув. Грушок, видно, Собака не любив.

Порожнє запущене поле сумно лежало без нічого,—ні соняшник, ні колосок не хвилювали його в усі роки війни. Посіяв тут, правда, хтось трохи проса за могилою, і те миші з'їли.

Миколка розгорнув мишачу купу, другу. Купи були порожні, за зиму миші перетрубили всі свої запаси і зараз жилились, як могли, коріннями, листочками торішньої трави, стеблами.

В одній купі Миколка знайшов трохи магару: миші не віддавали його, кусали Миколку за пальці, а Собака ловив і душив мишей...

Додому прийшли надвечір. На подвір'ї, біля криниці було тихо. Миколка зайшов у сіни, поставив мішечок з магаром і зайшов до хати.

— Мамо, це я. Я магару з поля приніс! Завтра промию його водою, підсушу, потовчу в ступі—ось нам і каша!

—Добре, — тихо проказала мати.—Там дід Рятушняк картоплі приніс. То ти звари.

— Зварю, мамо. А ночувати я сьогодні буду біля Первінки. Миколка вийшов у двір і сказав Собаці:

— Ти ж мені гляди: цієї ночі не ходи, щоб не вкрали Первінку. Чув? Гляди ж. А я буду в сараї.

Миколка взяв габлі, постелив фуфайку біля Первінки, поклав габлі поруч, поставив собі на ніч кружку води, зачинив на замок зсередини двері і ліг.

Глибоко і тепло дихала Первінка, від її тіла пахло літом, нагрітим літнім вечірнім камінням.

Тільки-но Миколка заплющив очі, як щось за стіною гупнуло.

Миколка сів. Став наслухати. Тихо-тихо, а потім гупнуло знову.

Миколка взяв габлі, підійшов до стіни і притулив вухо. Тихо. Так він постояв-постояв і знову ліг.

Тільки-но ліг, як відразу щось ударилося об стіну, аж увесь сарай затрусився, і Первінка з переляку звелась на ноги.

Миколка. з габлями підбіг до дверей, ліг на землю і за— зирнув у щілину під дверима—хто там? Нікого. І Собаки не чути. Де Собака? Може, його хто придушив тихо або вбив, що Собака не встиг і гавкнути? Щось заскімлило і загуло.

Ні, це березневий вітер скімлить у тонкім верховітті 1 гуде у грубіших гілках.

А що це шумить? Дужче і дужче! Зі стелі сарая западали краплі. Дощ? Дощ.

Миколка підставив під краплі язик, покуштував: так і є — дощ. Западали краплі і на Первінку. Миколка відв'язав її, перевів у сухіший куток сарая і сказав:

— Стій тихо-тихесенько, наче нас тут і нема. Не встиг Миколка проговорити ці слова, як ударило щось об стіну раз і вдруге, щось захарчало, заляскало, залопотіло, і гавкнув, як танк. Собака. Гавкнув, аж залився. Потім радісно завищав і задряпав лапами у двері, викликаючи на— двір Миколку.

Миколка кинувся до замка, довго не потрапляв ключем. Нарешті відімкнув і вискочив.

Мокрий Собака лежав біля Миколчиних ніг і гатив хвостом по калюжі...

Гатив хвостом по калюжі, а сам дивився на дерево. Миколка підвів голову і собі: на голім березневім дереві сиділо троє темних чи то птиць, чи то звірів.

Собака сперся на стовбур передніми лапами і переможно гавкнув. Птиці чи звірі, побачивши Миколку, занявкали згори котячими голосами...

Щоранку Миколка вибігав у садок подивитись, як там росте трава.

Трава рости не поспішала, бо один день попускало на тепло, а другого дня мороз хапав зубами калюжі і землю і так тримав їх, доки міг...

Город копати було ще рано, але Миколка наточив рашпілем лопату, набив на габлі нового держака з акації та й пішов згрібати під яблунями торішнє листя. Під листям біленькими губками дихала трава і врізнобіч розбігалися мишачі окопчики.

В сіро-блакитних тілах яблунь вже говорила весна, не голосно, але говорила. Яблуні наче прислухалися до самих себе, і особливо оця біля хати, волова мордочка, що доспіває тоді, коли косять жито.

Гілку її розчахнула гармата, і Миколка намісив глини, замастив яблуні рану, стулив гілку до купи, обв'язав старим мішком і пішов подивитися, як там груші.

Біля груш було чомусь холодніше. Біля них якось завжди не так, як біля інших дерев. Яблуні — ті спокійні, розважливі, посидючі. Вони нікуди не поспішають. Ростуть собі, цвітуть, плодять, гупають ночами яблуками під собою, і так і сидять на них, як квочки на яйцях. У груш обличчя тверді, і цвітуть вони біло і твердо — зацвіли, уродили, опали, і досить.

Миколка зупинився біля старої сивої груші. Вона так і звалася — сива. Її посадив ще татів дід — козак, і росла вона дуже давно, і родила уже через рік, а то й через два — коли схоче.

Сива груша височіла так високо, що й літаки обминали її, щоб не зачепитися та не впасти. На ній була тьма-тьмуца гнізд, часом більше гнізд, ніж самих груш, і коли влітку з тих гнізд птиці подавали свій голос, то до неї хоч не підходь. Здавалося, Сива груша співає сама, аж страшно!

Миколка підійшов до груші-ладанки. Груші-ладанки пахнуть трохи медом, і хвостики у них довгі і прямі.

А це ось — глива, її груші трохи глевкі, а хвостики в них короткі і закарлючені.

А це — дуля. У неї найбільші і найсмачніші груші. З'їси одну таку грушу — вже наївся на цілий день і води не хочеш до самого вечора.

За грушею-дулею — маленька груша-картоплянка. Вона ще спить і проснеться не скоро, бо вона доспіває пізно, перед снігом, коли вже ніяких груш нема, а вона є.

А ці дві груші — груші-сагачки. Їх, як і персик, посадив батько. Сагачки пристигають тоді, коли бджоли вже понаїдалися цвіту і троянди опали, отоді саме вони й пристигають.

Миколка попідгрібав під сагачками листя і надколупнув нігтем гілочку—сік!.. Груші-сагачки терпляче стримували себе, щоб не зацвісти, бо хоч горобці й порозпускали хвости та крила, але не треба поспішати з цвітінням. Бо зацвітеш, а тут мороз! Отоді й спробуй зацвісти вдруге...

А персик стоїть худий і нещасний, як обідране голодне циганча: з нього не вийшли ще зашпори, і він у саду малий і скоцюрблений.

Ще восени Миколка обіклав персик околотом, аби він зимою не замерз, але хтось той околот розтягнув — чи німці, чи угорці покидали його під колеса своїм машинам у болоті, і персик цю зиму зимував на голе тіло.

"Якщо корінь не вмер,— подумав Миколка,— то доведеться його підрізати під самий корінь: може, з кореня ще яке персиченя та виросте..."

А над садом у синьому небі цвіли білі молоді хмари. Миколка зіперся на граблі і пішов очима до них, до їхніх білих і чистих облич... Он мати стоїть з братом і сестричкою на руках. А це ось він сам Миколка, веде Первінку степом з базару в село додому. Ось дід Рятушняк шкандибає...

Миколка стояв і дивився, як пропливають мати і він з Первінкою та дідом у синьому небі в краї далекі... В голові запаморочилося, і хмари почорніли. Миколка мало не впав — сильно закортіло їсти, ну хоча б то щавелинку з'їсти... Як на зло, запахло проти вітру базарною ковбасою, защеміла слина під щоками, і Миколці так захотілося їсти, як ще ніколи на хотілось...

Глянь — Собацяра йде від степу садом додому. Але йде головою не вперед, а назад, задом Іде і щось тягне зубами, тягне, аж стогне.

— Ти що? Де це ти був? Що це ти цупиш? Собака відразу ж покинув свій тягар, бахнув об землю хвостом і сів перед Миколкою, як святий.

Миколка підійшов ближче і побачив грубеэний сувій чорного сукна. Сукно націпляло на еєбе реп'яхів та болота 1 видавалося якимсь могутнім звіром без голови.

— Де ти його взяв? Отам у яру із машини поцупив? Та там же ж міні, собача твоя душа! А якби підірвався? Ох, дам же я тобі лупки цими габлями, щоб знав!

Собака похилив голову і, втомлено хекаючи, тільки те й робив, що мовчав...

Миколка помітив: останнім часом Собака почав зникати, Почав десь зникати від хати і любив щось приносити. Де він ходив, Миколка не знав. Ночами він десь блукав, приходив уранці сумний, з жовтими очима, і пахло від нього лисицями, німцями і ще чимось, як ото, буває, пахне милом.

Собака важко лягав лід сараєм і спав, лишаючи вуха, щоб не спали. Весь час йому снівся, очевидно, Миколка. Бо так: літаки у небі — спить. Танки по дорозі — спить. Відро ляпве у криницю — спить.

Виходить на поріг Миколка — відразу ж Собаку наче хтось підкидає — встає, дивиться: що робити? Миколка снівся йому завжди, бо він, де б це не було, як тільки забачить Миколку, то мало не плаче. Але ввечері знову зникає на всю ніч, щоб вранці пахнути лисицями, тінями і ще чимось, як ото, буває, пахне батьком, коли він на війні і коли його довго нема, так нема, що аж сумно.

Миколчин Собака любив приносити.

Ні, не те щоб тягнути до хати що попало. Він знав ціну речам і приносив з німих полів те, що треба.

Настінний годинник якось приніс із білими стрілками і гирею. Приніс він і френч зелений німецький з ґудзиками, орденом і голкою з ниткою в кишені. Витий валянок учора приніс на праву ногу Миколці. На ліву, наче знав, у Миколки був такий валянок — узуві А сьогодні на тобі — сувій чорного сукна прихекав із поля і сам у реп'яхах та болоті, як чорт.

Раптом Собака підняв голову, потягнув повітря, тихо заскімлив, завищав і з усіх своїх чотирьох ніг кинувся садом до хати, від хати через подвір'я на вигін.

Вигонем, ще далеко від хати, йшов якийсь чоловік... То йшов Миколчин тато... І хоча Собака ніколи й не бачив Миколчиного тата, але раптом він оголосив і мамі, і Миколці, і всім у селі, що йде господар з війни, та ще й білого коника веде за собою, щоб оратаї Собака вискочив назустріч Миколчиному татові, Миколка за Собакою, коник злякався, а Собака був уже на татових медалях і голосно плакав татові в поранене обличчя.

Вибігла мати, городом кульгав дід Рятушняк, здаля щось кричав і собі плакав, плакали й бігли жінки, до яких ще не прийшли чоловіки, а Собака вже повз на животі попереду тата до мами і молотив хвостом по землі, як ціпом.

І коли тато взяв на руки Миколчиного братика і сестричку, пригорнув до себе Миколку, і коли мати притулилась до татової спини, Собака ліг долі і почав розглядати свої зальопані, в реп'яхах лапи...

А крізь відчинені двері сарая дивилась Первінка. По її чорненькому обличчю з темно-голубого, як слива, ока теж котилась темно-голуба, як слива, сльоза...

— Синочку, прив'яжи коня... Ну, то що там, дядьку? — якось дуже тихо спитав Миколчин тато діда Рятушняка. Спитав так, неначе для нього не було ні війни, ні обгорілого снігу, ні напівзруйнованої хати.

Але дід Рятушняк плакав і через свій дитячий лагідний плач щось мимрив собі під носом і тільки те й робив, що цілував Миколчиного тата то в руку, то в плече.

— То що там, діду? — спитав і собі Миколка.

— Лопата де? — крикнув засльозений дід і побіг до Первінки в сарай по лопату. Тато — за ним. Миколка — за татом.

— Прийшов наш хазяїн дорогий, Маріє! — тулилися гур— том жінки до Миколчиної мами.— Живісінький! А все ж могло бути, не дай господи, та не дай нікому!..

Розгаслим вигоном до Миколчиного двору, знизу, від Кодими, згори від глинища сірими зграями потяглися з дітьми жінки, за ними клигали, зимово кашляючи, діди, і сам вигін став широкий, аж не видно. Миколчин тато з лопатою і дід Рятушняк з киркою вийшли із сарая, і садом, стурбовані чимось вкрай, не кажучи нікому ні слова, швидко пішли повз кладовище в степ.

Миколка якусь мить розгублено подивився на маму, на тіток, а потім спочатку поволеньки, далі хутчіше потьопав

за батьком та дідом Рятушняком. Собака — за Миколкою. Батько та дід ішли просто на Розкопану могилу, йшли вони, не розмовляючи між

собою, батько якось аж потемнів з лиця, а дід Рятушняк ще важче став припадати на ногу.

Біля могили дід зупинився, вітер шапкою лоба і закашлявся. Батько теж пристояв, роздивляючись підніжжя могили:

— Наче не було нікого, дядьку?

— Ручаюсь, що не було. Я, Максиме Миколайовичу, всі

. ці роки не зводив із неї ока, як ви й веліли. Один раз, правда, тієї зими ночував біля неї під грушкою танками німець, але на верх не вилазив — було холодно, сніг, вітер.

— А що, як воно задихнулося? — знову тихо, як і на подвір'ї, спитав Миколчин тато.

Хто "задихнулось", хто воно? — кортіло Миколці узнати і, може, чимось допомогти батькові.

— Тату, я тут був.

— Де, синочку?

— Отут кругом. І на самій могилі був, і на грушку вилазив оце недавно, як по мишачі купи приходив з Собакою.

— Ну, добре... Пішли,— сказав батько.— Дайте, дядьку, руку, бо слизько.

Дід Рятушняк подав руку, і Миколчин батько повів діда на могилу за руку. Верх могили був ввесь чисто розкопаний, знесений кимось давно, що на тому версі була аж начема у глибину могили.

Росли там будяки і ще якісь бур'яни, вищі за Миколку.

Батько зачав лопатою вирубувати під корінь будяки, а дід Рятушняк виривати лободу, блекоту та різний непотріб. Миколка і собі ухопився за лободу біля діда:

— Діду, а ви не боїтесь?

— Кого?

— Копати могилу? І що воно у ній? Золото?

— Золото. З хвостиком.

—— З яким хвостиком?!

— Золотим.

— Не смійтеся, діду, бо я тепер скажу батькові, що ви з мене смієтесь!

Дід заходився киркою довбати землю на своєму місці. Собака — так той уже щось їв під грушкою унизу.

Сонце вийшло з-за хмари і засвітило у всі свої очі.

— Дядьку! Ідіть сюди! — гукнув Миколчин батько.— Ідіть сюди, допоможіть!

Дід Рятушняк спустився в яму до батька, щось довго вони крєктали, аж поки на руках не підняли над собою плуг. Вони поклали його на зрубане будячиння, а через хвилину поруч з ним поклали ще один.

Потім із ями разом із землею полетіла пріла солома. Батько перестав копати, став на коліна і зачав розгрібати соломі руками, занурюючи їх усе глибше й глибше, і раптом зати́х, ніби перестав дихати, ніби він там щось зловив під соломою дуже дороге і важливе.

У діда Рятушняка від хвилювання дрібно тремтіли вуса.

Батько випростався і підніс до очей пригорщу пшениці. Роздивився, понюхав, дав понюхати дідові, а дід ще й узяв зернину на зуб — і вони обнялися: Миколчин татко із дідом Рятушняком.

Дід зачав знову плакати і цілувати батька в плече і руку, шапка впала в нього із голови, і він зробився ще менший.

— Ідіть, дядьку, в село та кличте всіх, хай беруть, у кого що є: відра, мішки, все, що є! Пошліть кого-небудь до школи, щоб підмели класи. Будемо зсипати там.

— Біжу! — чомусь раптом дуже голосно, на весь степ крикнув дід Рятушняк і, як молодий, побіг до села.

— А ти, сину, повідтягуй будяки, тільки не поколись, на купу, та на тобі сірники та попали їх. А я буду копати!..

Скільки прожив Миколка на світі, але такого ще не бачив! Від села до Розкопаної могили і від Розкопаної могили до села засновигали люди. В мішках, у торбинах, на коромислах у відрах, в діжках на тачках люди носили і везли колгоспну пшеницю, яку батько закопав з дідом Рятушняком на початку війни таємно від усіх.

Носили до кінця дня і носили всю ніч. Білий місяць світив з усієї сили, і Миколка для себе помітив: іще до вчора усі тітки з їхнього кутка були мовчазні, печальні, згорблені. Але варто їм було почути, побачити і заносити пшеницю, як де взялися у них сили і ноги: забігали, заговорили,

засміялися дівчатка, здавалося навіть, що й горе повеселішало на обличчях удів.

Розвиднялося. Від Розкопаної могили йшла валка жінок з останнім уже зерном, як від яру викотилась довжелезна колона наших танків.

Гнівno та нетерпляче вони гуркотіли на захід, і сірі від болота "бобики" метушилися біля них, як сірі жуки.

Один з таких "бобиків" раптово розвернув і покотив до переляканих жінок з пшеницею на плечах.

З "бобика" виплигнув молодий лейтенант з цигаркою за вухом:

— Хто такі і чому ви тут?

Жінки втомлено зняли з плечей торби й мішки і мовчки передихували.

Лейтенант покопирсався в одному мішку, в другому, взяв жменю зерна і спаленів:

— Де взяли?

Жінки кліпали на лейтенанта ні в тих ні в сих.

Добре, що підійшов Миколчин тато з дідом Рятушняком. Скинувши на землю плуга, Миколчин тато підійшов до лейтенанта.

Лейтенант, забачивши множество орденів та медалей на батькових грудях, відразу ж присмирнів.

А тут під'їхав ще один "бобик", і з нього вийшов справжній генерал.

Миколка аж упрів від здивування, бо ніколи ще не бачив живих генералів.

Генерал сказав:

— Доброго здоров'я, люди добрі!

— Здрастуйте,— сказали жінки, а лейтенант узяв під козирок. Батько не взяв, бо був без шапки, і струнко чомусь не став, а підійшов до генерала якось по-домашньому, не по-воєнному:

— Пшеницю несемо, он із тієї могили. Я — голова колгоспу.

— Дуже приємно. Дорошенко,— м'яко сказав генерал і подав татові руку.

— В сорок першому. закопав, коли відступали, думав, пропаде — не пропала!

— Не задихнулась?

— Уявіть собі — ні! Так що будемо сіять, товаришу Дорошенко.

Генерал набрав пригорщу пшениці, довго на неї дивився, глянув на батька, на жінок, оглянувся на танки, на небо з літаками, обережно висипав зерно чомусь собі у кишеню і помітив Миколку:

— А ти, синочку, чий?

— Я — татів!—сказав Миколка і заховався за батька.

— Бондаренко! — гукнув генерал капітана.— Лиши... Як вас величати? — звернувся він до батька.

— Максим Миколайович.

— Лиши в цьому селі пару бочок пального... Більшим, Максиме Миколайовичу, не зможу вам допомогти. Щастя вам!

— І вам щастя,— сказав Миколчин тато. Генерал узяв, — батькові, дідові, жінкам,— під козирок, сів у машину і поїхав.

— Татку, — прошепотів Миколка,— навіщо генерал пше ницю висипав у кишеню?

— Та, мабуть, для щастя,— сказав тато. Не встигли дерев'яними лопатами перегорнути пшеницю у школі, як на вигоні сів літак з червоною зіркою на боці.

— Ой, — ойкнув дід Рятушняк і вибіг зі школи. Дід наче знав. А знав, бо з літака злазив його син Петро.

Петро кинувся бігти до хати, але дід загукав до нього від школи, з дерев'яною лопатою в руці:

— Петре, я осьдечки, тут, у школі, зерно перегортаю! — вдарив себе руками об поли та так і став, сам не зміг уже бігти до Петра.

— Тату! — крикнув Петро до свого татка — діда Рятушняка — і в хромових чоботях повз Миколу й жінок протупотів до свого батька та обійняв його.— Здрастуйте, тату! Я — на два дні! Відпустку дали! Здрастуйте! — сказав Пет— ро людям і перестав сміятися та радіти.— Здрастуйте...

Миколка аж присів: на грудях у Петра блищала Золота Зірка Героя, хоча погонів на плечах у нього й не було!

Дід Рятушняк, забачивши цю Зірку, якось зніяковів, оглянувся на людей, а потім тихо сам прихилився до неї головою — і знову заплавав.

"От мені оцей дід! — подумав Миколка.— Тільки й робить, що плаче, коли не треба плакати".

— Максиме Миколайовичу,— засвітився Петро до Миколчиного тата, — давно?

— Учора. Здрастуй.

— А я лечу та думаю...

— Надовго?

— На два дні!.. Тату, не плачте...

— А оце в тебе що? — пальцем доторкнувся дід Рятушняк до Петрової Золотої Зірки.

— Як — що? Дивіться, тату.

— Бачу... А он Миколка Первінку купив на базарі... Три стакани на день дає,— похвалився Миколкою дід Рятушняк.— А я вже думав, де там ти і що...

—Воюємо, тату! Не журіться!

Миколка сидів на порозі сарая і слухав пісень з хати і її

діда Рятушняка. Над ним тепло дихала Первінка, біля нього лежав Собака, і "Цвіте терен" розливався над вигоном і літаком на ньому, над садом і над криницею.

—А чому мій татко — Максим Миколайович? — запитував себе Миколка.—1 дід так на нього каже, і генерал, і Петро.

А Петро ж не набагато молодший за татка?.. І Герой Радянського Союзу... Льотчик... На самольоті прилетів, у хромових чоботях... Максим Миколайович... Гей, ти,— сказав Миколка Собаці,— здрастуй, Собако Собацюренько, і ви, Первінко Миколаївно, добрий день! На цю осінь до школи — добрий день! А там, дивись, як татко з мамою і хату вкриють — добрий день! А в криниці завжди темно — добрий вечір!

— Синочку, а з ким це ти говориш? — Тато і Петро стояли над Миколкою, на небі, на білих хмарах.

— Тату, а Первінка буде рости?

— А як ти хочеш?

— Хай не росте. І Собака хай не росте. Хай вони будуть такі, як є.

— То вже будуть! — засміявся Миколчин тато, Максим Миколайович, засміявся Петро.

— Петре, треба було б подивитися, що по селах робиться. Це ж мені пішки виходить — далеченько... А так би подивитися, що у людей є. Бо у нас ні трактора, ні коней, а весна на носі... Як ти?

— А райцентр?

— Ще нічого не знаю. Збираюся. Але справа не в цьому...

— То що, Максиме Миколайовичу, заводити? — легко, празниково спитав Петро.

— До вечора вернемось...

— Татку, ви куди? На самолёті?

— Та полетимо, синочку. Таткові треба подивитися, що по селах робиться. Якщо хочеш...

— Хочу! — вилетіло з Миколки, як з птаха.

Дядько Петро завів літак, і полетіли.

Миколка сидів у тата на колінах, поруч з дядьком Петром, і земля не чорна, не сіра, а золота мерехтіла під літаком, і над ним, і збоку. Все було в золоті, і тато, і Петро.

— Це що?

— Забари. Лети, Петре, на Кам'яний Міст. Отам і сядемо. А з Кам'яного Мосту — на Криве Озеро. Подивимось, що там. З Кривого на Грушку і — додому.

Сіли в Кам'яному Мості, сіли в Кривому, в Грушці, ше деь сіли. Миколка не виходив з літака: батько з Петром ходили по сільрадах, гомоніли з головами колгоспів, видно торгувалися, били "по руках", і з кожною посадкою прибували нові пасажери: в Кам'яному Мості — ягня і пара голубів, в Кривому — козеня і теличка, в Грушці — борона, двоє гусей. Теличку, козеня і ягня тато з Петром прив'язали у літаку, а голуби і гуси мостилися біля Миколки. Так і летіли. Між білими хмарами над золотою землею.

Вийшли орати, сіяти і боронити. Перед цим батько сказав Петрові:

— Петре, ні трактора, ні коней. Лопатою степу не накопаєш. Маємо сім плугів.

— Запряжем?

— А ти як думаєш?

— Думаю, що запряжем.

Семеро плугів, запряжених в дядьків Петрів літак, стояли на березневому, давно не ораному полі. Далі стояли жінки, і руки їхні були в торбинах, у зерні.

Дядько Петро завів літак. Літак завівся. Похитнувся трохи мотором, але завівся на очах Миколчиного тата і всіх людей. Його колеса відразу ж намацали землю і пішли по ній, а за ними пішли й плуги.

За плугами йшли старі чоловіки, і їхні руки на чепігах були тверді, мов каміння.

Літак орав землю плугами, а за ними на свіжу ріллю кинулися жінки, щоб засівати.

Вони сіяли з рук легко і радісно, навіть удови.

Миколчин тато йшов за плугом, і чорна земля чорною хвилею хлюпала йому на чобіт.

Петро, весь час оглядаючись на плуги та на сівачів, вів літак, як ні в жодній битві, ні в жодному бою: він аж спітнів і не бачив би цього поту, аби не западав цей його піт на Золоту Зірку Героя малими краплинами.

А позаду усіх — за літаком, плугами, сівачами — брів Миколка з Первінкою.

Запряжена в борону, вона йшла поруч з ним на налігачі і не хотіла рости, і ріжки в неї були віночком.